

BUXORO HAMMOMLARI VA "HAMBOMBARON" NIKOH TO'YI MAROSIMI

Zilola Shamsiyeva Askarovna,

*Termiz davlat universiteti Etnografiya, etnologiya va antropologiya
mutaxassisligi tayanch doktoranti*

ORCID-0009-0000-8591-6082

UDC-392.51

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro vohasi madaniyatining ajralmas qismi hisoblangan an'anaviy hammomlar, tarixiy manbalarda hammomlar haqida keltirilgan ma'lumotlar va voha aholisi tomonidan nikoh to'yidan oldin an'anaviy tarzda o'tkazilgan "hambombaron" marosimi haqida so'z boradi. Shuningdek, maqolada ushbu marosimning o'tkazilish tartibi dala tadqiqotlari ma'lumotlariga asoslangan holda tarixiy-etnografik nuqtai-nazardan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: hammom, "hambombaron", "garmoba", sangi poy, kagil, xalta, "bug'joma", xaltador, hambom puli, kelin, kuyov.

Аннотация: В данной статье рассматриваются традиционные бани, считающиеся неотъемлемой частью культуры Бухарского оазиса, сведения о банях в исторических источниках, а также обряд «хамбомбаран», традиционно совершаемый жителями оазиса перед свадьбой. В статье также анализируется процедура этого обряда с историко-этнографической точки зрения на основе данных полевых исследований.

Ключевые слова: баня, «хамбомбаран», «гармоба», санги пой, кагил, сумка, «бугжом», халтадор, хамбом пули, невеста, жених.

Abstract: This article deals with the traditional baths, which are considered an integral part of the culture of the Bukhara oasis, the information about the baths in historical sources, and the "hambombaron" ceremony traditionally performed by the oasis residents before the wedding. The article also analyzes the procedure of this ceremony from a historical-ethnographic point of view based on field research data.

Key words: bath, "hambombaron", "garmoba", sangi poy, kagil, khalta,

"bugzhoma", khaltador, "hambom puli", bride, groom.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Buxoro vohasi nikoh to'y marosimlari tizimida to'ydan oldin an'anaviy ravishda o'tkazilgan "hambombaron" marosimi alohida ahamiyatga ega. Ushbu marosim bugungi kunda aksariyat xonadonlar tomonidan o'tkazilmaydi. Biroq marosimning aholi uchun tibbiy va ijtimoiy roli muhim bo'lsa ham, uning tarixi, o'tkazilish tartibi tarixiy-etnografik nuqtai nazarda tadqiq etilmagan.

Buxoro hammomlari boy tarixga ega bo'lgan jamoat binolaridan biri va voha madaniyatining muhim qismidir. Hammomlar nafaqat gigiyena uchun, balki ijtimoiy hayotning muhim markazi sifatida ham xizmat qilgan. Buxoro hammomlari o'zining me'morchiligi, bezagi va an'anaviy usullari bilan ajralib turadi. Xususan, Hammom xonalarining har biri o'ziga xos haroratga ega bo'lgan va ma'lum bir vazifani bajarish uchun mo'ljallangan. Hammomlar uchun suv yer osti manbalaridan olingan. Buxoro hammomlari o'zining o'ziga xos me'morchiligi bilan ajralib turadi. Ularning ko'pchiligi gumbazli va bezakli bo'lib, an'anaviy uslubda qurilgan. Tarixan, Buxoro hammomlari odamlarning uchrashuv va muloqot joyi ham bo'lgan. Islom dinining tarqalishi bilan hammom madaniyati yanada rivojlandi. Islom hammomlari lekin o'ziga xos me'morchilik va an'analarga ega bo'lgan. Ular nafaqat tozalik uchun, balki ijtimoiy va diniy maqsadlar uchun ham xizmat qilgan. Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlardagi hammomlar buning yorqin misolidir.

Buxoroda hammomlarda yuvinish an'anasi qadimiy hisoblanib, "hammom"lar tarixchi Narshaxiy asarlaridayoq qayd

etilgan[1:62]. Biroq Narshaxiy arab tilidagi “hammom”(buxorochasiga “hambom”) atamasi o’rnida eski tojik tilidagi “garmoba”(o’zb. “garm-issiq, ob-suv”) so’zidan foydalangan. Inqilobgacha bo’lgan davrda faqatgina shaharlarda mavjud bo’lgan hammomlar O’rta Osiyo shaharlaridagi ko’p asrlik madaniy yutuqlaridan biri hisoblanar edi. Puxta ishlab chiqilgan qurilish uslubi, o’ziga xos arxitekturasi, isitish tizimi, masxux suv o’tkazmaydigan tarkiblar va boshqalar hammomlarning azaldan Buxoroda mavjud bo’lganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Hammomlar qurilishi to’g’risida ko’plab manbalarda ma’lumot beriladi. V.V.Bartold Ulug’bek davrida, ya’ni XV asrda Samarqandda hammomlar qurilganini qayd etadi[2:27]. Buxoroda bir asrdan so’ng hammomlar qurilishi haqida A.Jenkinson ham aytib o’tadi[3:182].

Buxoro hammomlarining tarixi, ularning tuzilishini XIX asrda sharqshunos olimi O.A.Suxareva ham o’z tadqiqotlarida qayd etib o’tgan. Buxorodagi XX asrgacha saqlangan ko’pchilik hammomlarning qurilishi “ulkan maydonlarda marmar pollar bilan bunyod etilgan katta hammomlar” qurgan Abdullaxon davriga borib taqaladi[4:26]. Bu hammomlar orasida O.A.Suxareva Buxoroni tadqiq etgan paytda ham o’z vazifasini bajarib turgan Sarrofon hammomi(Hammomi Sarrofon) bunga yaqqol misol bo’ladi.

Buxoro hammomlarining iqtisodiy ahamiyatini Filipp Yefremov ta’kidlab o’tgan[5:27]. Uning aytishicha, Aholi sonining o’sishi bilan hammomlar soni ham ko’payib borgan.XX asr boshlarida Buxoroda 18 ta hammom bo’lib, ulardan 9 tasi erkaklar hammomi, 8 tasi ayollar hammomi, bittasida esa ham erkaklar, ham ayollar uchun maxsus xonalar bo’lgan. Demak, hammomlarning yarmi ayollarga tegishli ekanligining o’zi Buxoroda hammomlardan foydalanish qanchalik darajada ommalashib ketganligidan dalolat beradi.

O’z vaqtida Buxoroda faoliyat ko’rsatgan

hammomlarning 19 tasi sanash mumkin. Bular: Toqi Sarrofon hammomi, Xo’ja Porso Hammomi, Govkushon hammomi, Hammomi bozori kord, Hammomi kavshi olak, Hammomi Naxib, Qozi kalon hammomi, To’kim tikuvchilar hammomi, Hammomi kunjak, Jo’ybor hammomi, Hammomi Muhammad Payk, Bibi Halfa hammomi, Poyi ostona hammomi, Qoziyon hammomi, Domla Sher hammomi, Shishaxona hammomi, Chashmai Ayub hammomi, Abdulla Xo’ja hammomi va Hammomi obi otash. Ko’plab hammomlar o’sha hudud, joylashgan manzil nomi bilan nomlangan. Masalan, hammomi Kunjak Masjidi Kalonning janubi g’arbiy burchagida joylashganligi uchun shunday nomlangan. Shuningdek, mahallalar nomi bilan ham hammomlar nomlangan. Hammomi Chuqur mahalla, hammomi Bibi Xalfa, hammomi G’oziyon, hammomi Shishaxona, hammomi Chashmai Ayub, Hammomi Kappa shular jumlasidandir. Buxoroda ayollar hammomi faqat Kunjak, Shishaxona, Bibi-Xalfa bo’lib, ularga faqat ertalab borish ruxsat etilgan. G’oziyon, Bozori Xo’ja va Poyi Ostona hammomlariga esa yahudiylar uchun ma’lum soatlarda ruxsat etilgan[6:193].

Hammomga nafaqat musulmonlar, balki doimiy ravishda Buxoroda istiqomat qiladigan g’ayridinlar ham borishgan.Hammomga borishga ehtiyoj kattaligi ularni hatto musulmon-mutaassiblari tomonidan haqorat qilinishlaridan ham saqlamagan.Aytishlariga qaraganda, shunday vaziyatlar ham bo’lganki, musulmon fuqaro uning oldida yuvinayotgan boshqa din vakilini “o’z badani suvini unga sachratgani” uchun uni ayblagan, do’pposlagan, haqoratlagan[7:64].

Hammomlar xususiy yoki ijarachilar tomonidan boshqarilgan. O’z kassiri va hisobchisiga ega bo’lgan. Hammom xo’jayiniga yana olov yoquvchi ishchi hamda olti nafargacha xizmatchisi bo’ysungan. Ular ko’chada binoning yonib bo’lgan chiqindilarini yig’ib olishgan. Bu paytda esa ikki kishi quduqdan suvni tortib turgan. Hammom ichkarisida bir necha kishi bo’lib, ular har birining ham o’z ishi bo’lgan. Biri uqalovchi — xodimichi, hamda xaltachi-

xaltador ham faoliyat ko'rsatgan. Oyoq og'rig'iga chalinganlarga semiz qushlar yog'i, tananing bel va orqa tomonlariga esa ot qazisi yog'i yaxshilab surtilgan. Bu kabi salomatlik sirlarining qo'llanilishi ota — bobolarimizning sharq tabobatidan yuqori darajada xabardor ekanliklaridan dalolat beradi[6:195].

Sh.Bobojonovning ta'kidlashicha, hammomlar alohida-alohida xonalarga ajratilgan. Qadimiy hammomlar kirish xonasi, pul to'lanadigan xona(kassa), baland ayvonli kiyim-kechak almashtiriladigan xona, poysho'yxona, xunukxona, garmxona, miyonsaroy, hamba (basseyn), miyonsufa, sufa, dam oladigan xona, uqalash xonasi hamda choy ichiladigan xonalardan iborat bo'lgan[7:152].

Hammomda sovunsiz yuvinishgan, chunki sovun musulmon aholi orasida "harom" hisoblangan. Sababi, mahalliy aholi sovunlarga cho'chqa yog'i qo'shiladi, degan fikr mavjud bo'lgan, cho'chqa esa islom dinida harom sanaladi. An'anaga muvofiq, issiq hammom bug'ida isigan terini maxsus qo'lga kiyiladigan "xalta"(qopcha)lar yordamida yuvishgan. Bundan tashqari, hammomlarda, asosan, boy xonadon vakillarini yuvintigan "xaltador"lar ham ishlagan. Xaltadorlar, shuningdek, sun'iy massaj bilan ham aholiga xizmat ko'rsatgan, chunki massaj ham turli kasalliklarga davo deb hisoblangan[7:65].

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Buxoroda nikoh to'yi marosimlaridan oldin bo'lajak kelinni tantanali ravishda hammomga etishgan va bu udum xalq orasida "hambombaron"(o'zb."hammomga etish") deb nomlangan. Axborotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, nikoh to'yidan oldin kelinni hammomga etish marosimi Buxoro va Samarqand "eroniylari" orasida keng tarqalgan edi. Ayniqsa, 1936-yilda tavallud topgan axborotchining aytishiga qaraganda, 1940-yillarda bo'lajak kelinni hammomga etish maqsadida ikki ot qo'shilgan foytunga zeb — ziynat berilgan, marosim uchun turli taomlar va shirinliklar tayyorlangan, maxsus sozandalar, xonandalar chaqirilgan.

Shuningdek, Buxoro eroniylarida kelinni ko'proq Jo'ybor mahallasidagi hammomga etishganini dala tadqiqotlari davomida respondentlardan bilib oldik[9].

An'anaga ko'ra, hammomga kirish oldidan ziyofat uyushtirilgan, yoshlar o'yin — kulgi qilishgan, qo'shiqchilardan biri bo'lg'usi kuyov nomidan kelinga murojaat qilib quyidagicha muxammas kuylagan:

Tu ki hambom meravi, az sari rohat gardam,
Sangi hambom shavamu az kafti poyat gardam.

Sobuni qal'a shuda az mushki ruyat gardam,
Man shona shavamu az tori muyat gardam,
Obi hammom shavamu az hamha choyat gardam[10].

Mazmuni:

Sen hammomga boryapsan, yo'lg'ingandan aylanay,

Hammom toshi bo'lib, oyog'ing kaftidan aylanay.

Qal'a sovuni bo'lib, yuzingdagi mushk(xushbo'y hid)dan aylanay.

Men taroq bo'lib, soching toridan aylanay,

Hammom suvi bo'lib, hamma joyingdan aylanay.

Ushbu muxammasdan ko'rinib turibdiki, hammomda yuvinishda Buxoro vohasida hammom toshi, qal'a sovuni, taroq kabi anjomlar kerak bo'lgan. Hammom toshi(toj. "sangi poy") oyoqlarni tozalash uchun ishlatilgan. Shuningdek, qal'a tuprog'i(xalq orasida "kagil" deyiladi)dan tayyorlanadigan aralashma sovun vazifasini bajargan va tana uchun shifobaxsh hisoblangan. Bugungi kunda ham tug'ruqdan keyin chilla ichida yosh onalar va chaqaloqlarni hammomga etib cho'miltirish odati ayrim xonadonlarda saqlanib kelinmoqda. Shu jarayonda chaqaloq terisiga zarar yetkazmaslik maqsadida tabiiy qal'a tuprog'idan tayyorlangan aralashma bilan yuviladi, kimyoviy moddalar qo'shilib tayyorlangan sovunlar ishlatilmaydi[11].

Vohada nikoh to'yidan oldingi hammomga borish xarajatlarini kuyov tomon ko'tarishi lozim bo'lgan. Bunda marosimda ishlatiladigan sochiq, sovun, atir-upa, hammomda kelinni yuvintiradigan ayolga hadya tariqasida beriladigan mato, non, shirinlik, hammom puli kuyov tomonidan

berilgan. Bo'lg'usi kelinga ammasi, xolasi yoki yangasi barcha rasm – rusumlarini tushuntirgan.

Axborotchining ma'lumotlariga qaraganda, XX asrning 40-50-yillarida marosim uchun xonadon ayollari ikki patnisda shirmoy kulchalar, shirinliklar, turli xil holvalar solib, olib borishardi. Kelinga dugonalaridan tashqari amma(xolasi), mahalla kayvonisi hamrohlik qilishardi. Kelinga kayvoni oro berardi, uzun va keng yengli kashidaduzi ko'ylak, boshiga zardo'zi popukli do'ppi kiydirilgan. Shundan so'ng do'ppi ustidan harir matodan yopinchiq (bugungi kunda "sharf" deyiladi) tashlangan. Xonadon ayollari kelin uchun yopinchiqning turli ranglilaridan o'zlari bilan olishgan, zero tez – tez kelin boshiga tashlangan yopinchiq almashtirilgan. Bir aravada kelin dugonalar bilan, boshqa aravada amma xola, kayvoni va san'atkorlar joylashgan. Aravalarga kelinning akasi (ukasi) yo'l boshlovchilik qilgan. Otlar karnay-u surnay sadolari ostida yo'lga tushgan. Yo'lda kuyovning onasi-yu opa – singillari uchrashib, kelin ustiga tanga-yu pul, qandolat sochishgan, bolalar esa xursand bo'lib, yerdan pullarni terganlar.

Hammomga yaqinlashgach, doira chalish, raqsga tushish yana boshlangan. Hammomchi va boshqalar kelinni kutib olishga chiqib hadya olganlar. Kayvoni ayol kelin liboslarini yechib ikkita ro'mol bilan kelinning belini yupqa tortib bog'lagan. Kelin boshiga yopinchiq – oq rangli patdo'zi gulli yopinchiq tashlangan. Bu yopinchiq vo'ha tojiklarida "bug'joma"(o'zb. "bug' chopon") deb atalgan. Kelinning dugonalaridan to'rt kishi yopinchiq

burchaklaridan tutib borgan va kelinni doira sadolari-yu raqslar bilan hammomga olib kirganlar. Dugonalar suv keltirib turishgan, ammasi yoki xolasi cho'miltirgan. Bo'lajak kelin o'z qizlik liboslarini yaqin dugonalaridan biriga hadya qilgan. Hammomda cho'milib bo'lgach, kelin va uning hamrohlarini yaxshi oshxonaga etib ziyofat berishgan, oxirida "yor – yor " sadolari ostida uyga yo'l olishgan[12].

Buxoro shahrida XXI asr boshigacha kelin va uning dugonalarini to'ydin oldin Kunjak ayollar hammomiga etishardi. Tumanlardagi qishloqlarda esa jamoat hammomlari bo'lmaganligi sababli ushbu marosim o'tkazilmagan. Bugungi kunda esa tabiiy gaz sharofati bilan deyarli hamma hovlilarda hammom mavjud bo'lgani sababli bugungi kunda ushbu marosim o'tkazilmay qoldi[12].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, Buxoro vohasida nikoh to'yi bilan bog'liq marosimlar, udumlar, urf-odatlarining bajarilishida bugungi kunda sezilarli o'zgarishlar ro'y bergan. Ayniqsa, ayrim marosimlar, shu jumladan, "hambombaron" marosimi qadimda barcha xonadonlar nikoh to'yida o'tkazilgan bo'lsa, bugungi kunda ushbu marosim o'tkazilmaydi. "Hambombaron" marosimining ahamiyati nafaqat gigiyena bilan bog'liq, balki ijtimoiy munosabatlar va aholining kundalik turmushi bilan ham chambarchas bog'liq. Ular tarix davomida insonlarning turmush tarziga, sog'lig'iga va ijtimoiy hayotini boyitishda muhim rol o'ynagan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Сухарева О. А. Бухара. XIX — начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.- С. 62
2. В.В.Бартольд. Улугбек и его время. Пг., 1918. -С. 27.
3. А.Дженкинсон, Путешествие в Среднюю Азию в 1558-1560 гг., -сб. "Английские путешественники в Московском государстве в XVI в.", пер. с английского, Л., 1932, -С. 182.
4. В.А.Шишкин. Города Узбекистана. -Т. 1943. -С.26.
5. Ф.Ефремов, Десятилетнее странствование., -С. 27.
6. Бобожонов Ш. Шариф шаҳар ёдгорликлари. Бухоро тарихий обидаларига саёҳат. — Бухоро: «Бухоро», 2017.-Б.193.

7. О. А. Бухара. XIX — начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966. -С. 64.
8. Bobojonov Sh. Toshkentning o'rta asr hammomlari.//”Moddiy va nomoddiy madaniy meros uyg'unligi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari.”Durdona” nashriyoti. Buxoro.-2023.-B.152.
9. Dala ma'lumotlari. Buxoro shahri, Tagbandbofon guzari.2024-yil oktyabr.
10. Dala ma'lumoti. Buxoro shahri, 2024-yil sentyabr. Axborotchi Shamsiyeva Baxshanda tilidan yozib olindi. 2024-yil oktyabr.
11. Dala ma'lumoti, Buxoro shahri, Jo'ybor ko'chasi. 2024-yil sentyabr
12. Dala yozuvlari. Buxoro viloyati, Buxoro shahri. 2024-yil avgust.